



AZƏRBAYCAN - İRAN ƏLAQƏLƏRİNDƏ XƏZƏR DƏNİZİNİN HÜQUQİ STATUSU MƏSƏLƏSİ

Xaqan Balayev

*AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə
doktoru, Xəzər Universitetinin müəllimi*

Azərbaycan - İran münasibətlərinə mənfi təsir edən və hələ də həllini tapmamış problemlərdən biri Xəzər hüdudları statusu məsələsi ilə bağlıdır. Bu problemin meydana çıxmasının əsas səbəbi keçən əsrin 90-cı illərində Avrasiyanın geosiyasi konfigurasiyasında baş vermiş ciddi dəyişikliklərlə əlaqədar olmuşdur. Sovet imperiyasının süqutu Xəzər yarımadasında da geosiyasi faktorlar nisbətində dəyişməsi ilə nəticələnmiş, dənizin delimitasiya edilməsi məsələsini (dənizin dibinin və səthinin bölünməsinin dövlətlərarası sənədlə təsdiqlənməsi) aktuallaşdırmışdı. Böyük tarixi dövr ərzində Xəzərə nəzarət iki dövlətə - Rusiya və İrana (əsas etibarilə Rusiyaya) məxsus idisə, indi dənizətrafi dövlətlərin sayı beşə çatmışdı; Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstanın da artıq öz payı olmalı idi. Yeni geosiyasi reallığın yaranması ilə dəniz sərhədlərinin demarkasiyası məsələsi zərurətə çevrilmişdi.

Azərbaycan Rusiya və Qazaxıstanla bu barədə razılığa gələ bilsə də (hər iki ölkə ilə dəniz sərhədləri dəqiqləşdirilmiş, konkret müqavilələr imzalanmışdır), İran və Türkmənistanla problemin həllində gərginlik özünü büruzə vermişdir. Qeyd edilən dövlətlərin problemin aradan qaldırılması ilə bağlı tutduqları qeyri-konstruktiv mövqe danışıqlar prosesinin uzanması ilə nəticələnmiş, dövlətlərarası dialoqun bu gün də davam etməsinə səbəb olmuşdur.

Mütəxəssislər İranın Xəzər hövzəsindəki strateji maraqlarının siyasi xarakteristikasını bu formada verir:

“1. Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətlərində sabitliyi, təhlükəsizliyi dəstəkləməklə və islam dininin təsirini gücləndirməklə özünün şimal bölgəsi və Xəzər dənizi üzrə sərhədlərinin təhlükəsizliyini və dayanıqlığını təmin etmək;

2. Beynəlxalq təcridə çıxmaq siyasəti çərçivəsində region dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətləri qaydaya salmaq;

3. Bölgələrin, kənar dövlətlərin və hərbi blokların Xəzərə daxil olmasının qarşısını almaq”(2, s. 45).

Göründüyü kimi, İranın bu geostrateji siyasəti və məsələyə yanaşma konsepsiyası Xəzərdə öz dominantlığının (Rusiya ilə bərabər) təmin olunmasına yönəlmişdi. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, iki yüz ilə yaxın bir müddət ərzində (XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası ilə İran arasında imzalanmış Güllüstan (1813) və Türkmənçay (1828) sənədlərinə görə Xəzərdə hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus idi, sonrakı dövrlərdə də Rusiyanın dənizdə hakim mövqeyi qorunub saxlanılmış və yalnız SSRİ-nin dağılması nəticəsində Rusiya Xəzərə öz daxili dənizi kimi baxmaqdan imtina etmişdi) Xəzər dənizi Rusiyanın hegemon nəzarətində olmuş, İranın bu hövzədə nüfuzu isə xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı. Buna görə yeni yaranmış geosiyasi şəraitdən dəyərlənməyi İran tarixən itirdiyi mövqelərin kompensasiyası kimi qiymətləndirmiş, nüfuzlu dəniz dövləti kimi statusunun bərpasına çalışmışdır.

İrandan fərqli olaraq Azərbaycan Xəzər dənizinin yeni konfigurasiyasının formalaşdırılması prosesində beynəlxalq tərəfdaşlıq qaydalarına riayət etmiş, bu kontekstə uyğun problemin həllində sektor bölgüsü mexanizmini əsaslandıraraq, məsələnin nizamlanması istiqamətində bu prinsipin qəbul olunmasını təklif etmişdir. Bu yanaşmaya görə, Xəzər dənizi “sərhəd gölü” kimi qəbul edilərək, orta xətt prinsipi üzrə bölünməli, hər bir dənizətrafi dövlət sahil xəttinə uyğun formada öz sektoruna nəzarət etməli idi. Lakin İran buna etirazını bildirmiş, “milli sektorlar” strukturlaşmasını qəbul etməmişdir. İran tərəfinin mövqeyinə görə, bölgünün bu formada aparılması ABŞ-ın Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda güclənməsinə şərait yarada bilərdi. Professor Əli Həsənov qonşu respublikanın bu mövqeyi ilə bağlı qeyd edir ki, “İran Birləşmiş Ştatların regionda yeritdiyi siyasətə qarşı birmənalı şəkildə sərt mövqe tutan yeganə dövlətdir. Tehran Cənubi Qafqaz, Xəzər hövzəsi və Orta Asiyadakı nisbi sabitliyə əsas təhlükəni ABŞ-ın siyasəti ilə bağlayır və bu ölkənin hərbi və siyasi nüfuzunun möhkəmlənməsini təhlükəli sayır”(3, s. 569).

Alternativ olaraq respublikamız tərəfindən tək-

lif edilən "açıq dəniz" prinsipi də (bu müddəaya görə hər bir xəzəryanı dövlət 12 mil ərazi sularına və 200 mil iqtisadi zonaya sahib ola bilər) İran tərəfindən qəbul edilməmişdir. İran öz tərəfindən irəli sürülmüş bölgü prinsipini ədalətli hesab edərək, Xəzərin yeni hüquqi statusu müəyyənləşdirilərkən, dənizin bölgüsündə 20% pay onun ixtiyarında olmalı idi. Beləliklə, İran öz bölgü prinsipində ısrarlı olduğunu nümayiş etdirmiş, digər konstruktiv təklifləri mənafeyinə zidd faktor kimi dəyərləndirmişdir.

Eyni zamanda, İran dənizin statusu məsələsi ilə əlaqədar ayrı-ayrı dövlətlər arasında imzalanmış müqavilələri qəbul etməyərək (bu ölkənin rəsmiləri Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanla imzaladığı (2001) Xəzər dənizinin dibinin milli sektorlar əsasında bölüşdürülməsi və Xəzərin hüquqi statusuna dair sazişləri tanıdıqlar) bütün Xəzəryanı dövlətlərin iştirakı ilə müştərək müqavilənin imzalanmasını öz mövqeyi kimi bəyan etmişdir. Göründüyü kimi, problemin həllinə İranın belə siyasi prizmadan yanaşması məsələnin həllinə nəinki xidmət etməmiş, əksinə, onun dondurulmuş formada qalmasını təmin etmişdir.

Geosiyasi planda problemin nizamlanmaması geoiqtisadi miltəvidə də respublikamız üçün əlavə maneələr yaratmış, bir sıra hallarda xarici ölkə şirkətləri ilə sazişlərin imzalanmasını çətinləşdirmiş, hətta bəzi iqtisadi təsisatların Xəzərə sərmayə qoyuluşundan imtina etməsinə səbəb olmuşdu.

Məhz İran tərəfinin qərəzli siyasətinə görə bu kontekstdə 2000-2001-ci illərdə Xəzər dənizində insidentlər baş vermişdi. Problemin eskalasiya olunmasını istəməyən respublikamız məsələnin nizamlanması üçün siyasi dialoqa üstünlük vermişdi. Xüsusilə beynəlxalq aləmdə ABŞ və Türkiyənin Azərbaycanı müdafiə edərək, İrana qarşı sert bəyanatlar verməsi, bu dövləti tutduğu konfliktogen mövqedən çəkəndirmiş, məsələnin danışıqlar yolu ilə nizamlanmasına vadar etmişdi.

Hətta Türkiyə problemin dərinləşəcəyi təqdirdə, İranla silahlı münaqişəyə gedəcəyini də bildirmişdi. Bütün bu faktorlar (beynəlxalq təzyiqlər, respublikamızın dənizin statusu məsələsində prinsiplə müvafiq) İranın güc tətbiq etmə siyasətindən çəkəndirmiş, Xəzər dənizində vəziyyətin tədricən stabilizəməsinə səbəb olmuşdu. Eyni zamanda, bu proseslər İran rəsmilərinə göstərmişdi ki, Xəzər dənizindəki mövcud problemlər artıq regional xarakterli deyil (sovet dövründə və SSRİ-nin süqutundan sonrakı ilk illərdə olduğu kimi), böyük dövlətlər də buradakı geosiyasi vəziyyətin ədalətli konfigurasiyasında maraqlıdırlar və istənilən zərərli aksiyaya bəy-

nəlxalq seçiyə daşıyaraq, nüfuzlu dünya dövlətlərinin sert reaksiyası ilə qarşılanacaq.

Digər tərəfdən, sonrakı illərdə beynəlxalq geosiyasi strukturlaşmada baş vermiş mühüm dəyişikliklər, Əfqanıstan və İraqın NATO qoşunları tərəfindən işğal edilməsi, Türkiyə, Pakistan və Fars körfəzində ABŞ ordusunun mövcudluğu İran Xəzər dənizindəki problemlərin həllində daha ehtiyatlı davranmağa məcbur etmiş, Azərbaycanla əlaqələrinə siyasi dialoq müstəvisindən yanaşmasını zəruri etmişdir.

Sonrakı illərdə də Azərbaycanla İran arasında bütün dənizətrafi dövlətlərin iştirakı ilə (Xəzəryanı ölkə rəhbərlərinin I sammiti 2002-ci ildə Aşqabadda, II sammiti 2007-ci ildə Tehranda, III sammiti 2010-cu ildə Bakıda, IV sammiti 2014-cü ildə Həştərxanda keçirilmişdir) Xəzərin statusu ilə bağlı danışıqlar davam etdirilmiş, qarşılıqlı fəaliyyətin əsas məsələləri müzakirə edilmiş, lakin yekun nəticə əldə olunmamışdır. İran öz mövqeyini dəyişdirməmiş, məsələnin həllinə özlənməyən kontekstdən yanaşmaqda davam etmişdir. Bu formata uyğun 2014-cü ilin aprelinde keçirilmiş Xəzəryanı ölkələrin xarici işlər nazirlərinin görüşündə İranın xarici işlər naziri Məhəmməd Cavad Zərifin bəyanatı maraqlıdır, o bildirmişdi ki, "İranda Xəzərin statusu ilə bağlı mövqeyi dəyişməyib, hesab edirik belə dəyişikliyə ehtiyac da yoxdur. Tehran Xəzərdə sahibiyəm dövlətlərdən başqa hər hansı ölkənin silahlı qüvvələrinin mövcudluğunu qəbul etməyəcək sayır. Təbii ki, bəzi qeyri-regional oyunçular Xəzərə yalnız neft və qaz mənbəyi kimi baxır və ekologiyaya unudur. İran hesab edir ki, Xəzərlə bağlı məsələlərin həlli üçün hərtərəfli uzunmüddətli, kollektiv maraqları təmin edən addımlar atılmalıdır" (1, s. 33-34). İran rəsmisinin bu bəyanatı bir daha göstərir ki, qonşu dövlət öz konsepsiyasında və müddəalarında ısrarlıdır.

Ümumi mənzərəyə diqqət yetirdikdə görürük ki, dənizətrafi dövlətlərdən üçü (Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan) vahid siyasət yeridərək, Xəzər dənizinin orta xəttinin müəyyənləşdirilməsi və onun sektorlara bölünməsinin bir metodunu, iki dövlət isə (İran və Türkmənistan) başqa metodunu təklif edir.

Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirləri müavinlərinin bu il mayın 1-2-də Aşqabadda keçirilmiş iclasından sonra Xəzərin statusu haqqında konvensiyanın bezi müddəalarının razılaşdırılması haqqında rəsmi məlumatın yayılması müsbət haldır. Bununla belə, Xəzər dənizinin statusu ilə bağlı konvensiyanın yaxın gələcəkdə imzalanması real görünür. Bu fonda dövlətlərarası dialoqun davam etdirilməsi daim gündəmədədir.

Ədəbiyyat

1. Aslanlı A. *Geosiyasi rəqabət və geoiqtisadi maraqlar zəminində Xəzər Hövzəsinin "Qordü Düyünü"*. Bakı: 2014
2. Həsənov Ə. *Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti*. Bakı: 2011
3. Həsənov Ə. *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*, Bakı, 2005